

Опубліковано

Опушко Н. Р. Научные основы развития образования на Подолье в первой половине XIX столетия / Опушко Н. Р. // Актуальные проблемы педагогической теории и практики : материалы международной научной конференции / под общей ред. проф. О. И. Кирикова ; проф. Н. И. Сметанского. – Москва : Наука: информ; Воронеж: Воронежский государственный педагогический университет, 2013. – С.195-206.

НАУКОВІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ ОСВІТИ НА ПОДІЛЛІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТТЯ

Н. Р. Опушко

Анотація. В статті розглядаються тенденції розвитку закладів освіти на території Поділля, які були основою для створення та розвитку освітньої справи в цьому ж регіоні в першій половині XIX століття. Розглядається також внесок видатних діячів науки та культури, які сприяли становленню освітньої справи не лише на досліджуваній території, але і України в цілому.

Ключові слова: колегіум, братські школи, гімназія, «мандрівні дяки», едукаційна комісія, Тадеуш Чацький, Хр.Кальнофойський, Софроній Почаський.

Аннотация. В статье рассматриваются тенденции развития образовательных учреждений на территории Подолья, которые были основой для создания и развития образовательного дела в этом же регионе в первой половине XIX века. Рассматривается также вклад выдающихся деятелей науки и культуры, которые способствовали развитию образовательного дела не только на исследуемой территории, но и Украины в целом.

Ключевые слова: коллегиум, братские школы, гимназия, «странствующие дьяки», Эдукационная комиссия, Тадеуш Чацкий, Хр. Кальнофойский, Софроний Почаский.

Summary. This paper discusses trends in educational institutions in skirts that were the basis for the creation and development of educational affairs in the first half of the nineteenth century, regarded as the contribution of outstanding scientists and artists who contributed to the educational affairs not only in the study area, but also in Ukraine general.

Keywords: college, fraternal school, high school, "wandering clerics", edukatsiyna commission, Tadeusz Chatsky, Chr. Kalnofoyskyu, Sophronius Pochaskyy.

Постановка проблеми. Аналізуючи історію України в різні епохи становлення та розвитку просвітницької справи, можна дійти до висновку, що українці завжди вирізнялись надзвичайною освіченістю, прагненням до поширення грамотності на широкі верстви населення. Освіта на території Поділля розвивалась у невід'ємній єдності з іншими регіонами України, хоч і мала свої особливості зважаючи на політичне становище в краї. На початок XIX століття шкільна справа в краї вже мала вагоме підґрунтя для подальшого розвитку та вдосконалення, основою для цього стали не лише освітні тенденції в Україні, але й європейська культура.

Аналіз наукових досліджень з даної проблематики. Велику увагу історії становлення та розвитку навчальних закладів на території Поділля протягом XIX століття приділяла Л.Дровозюк [1]. Помітне місце в дослідженні розвитку шкільництва на території України посідає В.Тригубенко, праці якого, віддають належне місце в історії фундаторам освітньої системи XIX століття [3]. Загальні аспекти розвитку освіти та культури в Україні викладені в праці О.Субтельного та В.Шейко [4, 6]. Фонди архіву Вінницької області дають неоціненну допомогу у дослідженні питання напрямів виховання учнів [5].

Мета статті. Проаналізувати динаміку становлення та розвитку навчальних закладів в Україні та визначити які науково-педагогічні умови сприяли розвитку освіти на території Поділля в першій половині XIX століття.

Виклад основного матеріалу. З найдавніших часів у нашому краї, як і по всій Україні, при церквах і монастирях створювалися школи. У них навчали читати, писати, рахувати та церковного співу. Устрій шкіл, навчання і виховання в них базувалися на освітніх традиціях Київської Русі і Візантії [1, С.129].

Після Люблінської унії 1569 року Поділля перейшло під владу Речі Посполитої, що зумовило підпорядкування шкіл потребам польської держави та католицької церкви. На початку XVII століття вінницьке братство Козьми та Дем'яна (громадська організація православних священників, мирян, торговців та ремісників) відкрило школу при Вознесенському монастирі, в якій діти отримували елементарну освіту і виховання в душі православної віри. У багатьох містечках Поділля відкривалися протестантські та кальвіністські школи, навчання в яких було поставлено на раціональну основу.

У XVII столітті жваву діяльність на Поділлі розгорнули єзуїти. Вони прибрали до своїх рук виховання дітей із знатних та заможних родин, а також здібних вихідців з нижчих верств населення. Перший на Поділлі колегіум єзуїтів було відкрито у Кам'янці. У 1630 році розпочалось навчання в колегіумі та в школах граматики й поетики при ньому, а від 1632 року ще й у школі риторики. У 1635 році відкрився такий колегіум і у м.Барі [1, с.129].

Єзуїтські колегіуми були специфічними навчальними закладами. Тоді як багато шкіл Західної Європи під впливом ідей Відродження та Реформації прагнули до формування в учнів наукового світогляду, ці школи зберігали середньовічні традиції, і навчання в них носило схоластичний характер. Єзуїти мало уваги звертали на реальні науки і надавали перевагу словесним – граматиці і риториці з поетикою, щоб навчити учнів сперечатися і переконувати співрозмовника у вірності лише католицького віровчення, тобто готували з них проповідників-полемістів. Єзуїти прагнули до того, щоб діти повністю перейшли під вплив ордену. Вони виховували дітей в космополітичному дусі, у байдужості до свого народу. Єзуїтські та

протестантські школи були для українців джерелом європейської освіти і у багатьох випадках зразком для нових навчальних закладів [1, с.129].

Період з кінця XVI – до середини XVII століття вважають «золотим віком» української культури та освіти. Поєднання західноєвропейської, давньоруської та народної педагогічних традицій стали основою нових прогресивних шкіл з демократичним устроєм і гуманним ставленням до дітей. Такі школи, як і раніше, засновували братства з метою оборони своїх національних, культурних та релігійних прав, але тепер вони отримали підтримку козацтва. У братських школах навчалися діти різних соціальних верств, у тому числі і сироти [1, с.129].

На противагу єзуїтським колегіумам київський митрополит Петро Могила у 1632 році за сприяння брацлавського помічника судді Михайла Кропивницького відкрив при Вінницькому Братському Вознесенському монастирі колегію, яка стала структурним підрозділом Київської академії. Цей осередок української культури у Вінниці отримував велику матеріальну підтримку міщан.

У Вінницькій колегії викладали відомі богослови та філологи Хр. Кальнофойський та Софроній Почаський. Основу навчання становили, як і в єзуїтських школах «сім вільних наук». Крім того, вивчалися старослов'янська мова. Виховання здійснювалося на національних засадах та в дусі православної віри, оборонцями якої і мали бути вихованці школи [1, с.129].

Через сім років колегію довелося закрити через перешкоди єзуїтів, які побачили в ній конкурентно спроможний навчальний заклад. З потурання влади вони провокували сутички між учнями єзуїтської та православної колегії, школа зазнавала нападів та розорень фанатично вихованих учнів єзуїтської школи. Ченці і викладачі братської колегії були оголошені бунтівниками. У 1645 році знову у Вінниці відновилася братська школа, і так з перервами вона проіснувала майже 200 років.

У братських школах підвищеного типу, крім священників, проводили підготовку учителів, яких у народі називали «мандрівними дяками» або «бакалярами». За певну платню вони навчали дітей у сільських школах та в родинях заможних селян.

Після Берестейської церковної унії 1569 року на Поділлі з'явилися монастирі і школи уніатів – базиліан (греко-католиків). На запрошення власника Шарогорода Станіслава Любомирського ченці цього ордену прибули у місто й у 1719 році заснували монастир і школу. У 1782 році в ній навчалось близько шестисот учнів. Після приєднання краю до Росії монастир був перетворений у православний, а школа – в семінарію, пізніше в ХІХ столітті у духовне училище [1, с.129].

У 1773 році єзуїти були відкликані з України і їхній колегіум було закрито, натомість у його приміщенні постала польська окружна школа, якій підпорядковувалися усі польські школи Вінницької округи. Природньо, що польська шляхта, яка займала на Поділлі провідне становище, опікувалися своїми національними школами. Так, у 1786 році В.Потоцький у Немирові за власні кошти відкрив приватну школу, в якій працювало 12 учителів і навчався 241 учень [1, с.130].

У період правління Олександра І активною освітньою діяльністю на Правобережній Україні займався польський поміщик Тадеуш Чацький. У 1807 році він заснував едукативну комісію, яка збирала кошти на освіту. Всього під його керівництвом було відкрито понад 160 шкіл. При кожному костелі обов'язково діяла початкова школа.

На Правобережній Україні і Західноукраїнських землях, які залишалися під владою Польщі, шкіл було небагато. У результаті постійних обмежень і переслідувань з боку феодалів і католицької церкви братські школи почали занепадати. Діти шляхти, багатих міщан, духовенства навчалися у василіанських школах, які були створені уніатським орденом василіан в Умані, Каневі, Львові, Володимирі-Волинському. Це й було однією з причин незначної ролі, яку відіграло Правобережжя в культурному житті України

тієї доби. У Східній Україні просвітництво розвивалося тими ж шляхами, що і в Росії [6, с.112].

У 1813 році у Вінниці відкрито Подільську губернську гімназію з польською мовою викладання. Т.Чацький розраховував, що Вінницька гімназія займе в освіті Поділля таке ж місце, як Кременецький ліцей на Волині, тобто стане осередком освіти, науки та культури краю.

Окрім звичайних академічних предметів великої уваги в цьому навчальному закладі приділялось становленню учнів, як особистостей, розвитку їх моральної сфери. В гімназії, учнів навчали цінувати розум, який дається їм для гідності своєї. Учні навчали, що людина – істота вільна, «і той зневажає власну гідність коли є невільник хитрощів, коли не дає ради своєму розуму, йде сліпо за пануючими звичаями, за традиціями моди, коли нарешті допускає над собою панування небажаних схильностей» [5, арк.12].

Надзвичайно важливе значення надавалось праці, передусім корисній праці над собою, «людина здатна до безперервного вдосконалення, вона зменшує свій захист, коли зупиняється на тому, що на кінець вміти повинна, не прагнучи до розширення своїх образів і новин, коли будучи в своїх думках доброю, не намагається ставати щоразу кращою» [5, арк.14]. Не залишалось осторонь і духовний аспект виховання молоді. Багато часу приділялось вивченню слова Божого, моральним призначенням людини вважалось – пізнання і любов до Бога [5, арк. 14].

Учні навчали мати за обов'язок слідкувати за своїм здоров'ям, «ціна здоров'я найбільша з усіх земних цінностей. З втратою його не зможемо примножувати наші внутрішні досконалості, отримувати достойну освіту і розвивати наші здібності» [5, арк. 14]. Велику увагу приділяли соціалізації учнів в тогочасному суспільстві, наголошували на тому, що «варто бути приятними з людьми. Аби приятнь була справжня вона має опиратись на розум та чесноти, а звідси на взаємну повагу, повинна бути незацікавлена, шляхетна, і одночасно не упереджена, не дозволяючи противитись нічому і нікому» [5, арк. 15].

Після придушення повстання декабристів 1825 року та польського повстання 1830-1831 років, російська влада повела рішучу боротьбу з впливом Польщі на освіту в Правобережній Україні. Були закриті гімназії, у тому числі і вже згадана, вінницька, натомість відкривалися російські навчальні заклади відповідно до статуту 1828 року.

Але впровадження російської системи освіти гальмувалося кріпосним правом. Лише у так званих «казенних» селах, де населення не було закріпачене і мало більше мотивів до навчання, відкривалися школи, підпорядковані міністерству казенного майна. Ці навчальні заклади готували переважно писарів та обліковців для волосних і сільських правлінь. Чинovníки дивилися на освіту як на зайві клопоти, тому ці школи не стали істинно народними і не зустріли підтримки населення [1, с.130].

У 1832 році у Вінниці в приміщенні єзуїтського монастиря була відкрита російська чоловіча гімназія. Відкриваючи російські школи уряд переслідував мету «обрусення» краю. Другою відомою гімназією на Вінниччині була Немирівська. Тут працювало чимало відомих діячів наук, мистецтва та літератури. Серед них О.В.Маркович, М.Номис, І.П.Дорошенко.

Щодо середньої освіти, то Лівобережжя могло похвалитися кількома колегіями, зокрема у Чернігові, Переяславі та Харкові. Головним осередком вищої освіти була Києво-Могилянська академія [4, с.177]. Навчання мало схоластичний характер, але з кінця XVII ст. у систему освіти почали проникати гуманістичні тенденції.

Окрім самих навчальних закладів, які відкривалися по всій території України та на Поділлі, варто звернути увагу і на діячів освіти, які ставали фундаторами розвитку освіти не лише в конкретному регіоні.

Серед таких сподвижників варто згадати Івана Орлая, який очолював у XIX столітті Ніжинський ліцей, він виступав проти застарілої системи навчання, обстоював єдину мережу шкіл, обґрунтовував потребу загальної освіти, вивчення точних наук, рідної мови. Його «История о капато-россах» привертає увагу громадськості до історії України [3, с.173]. Влітку 1825 року,

напередодні повстання декабристів, він виступив з «Мнением о преобразовании училищ в России». Головною тезою цих міркувань є прогресивна ідея – в державі всі верстви мають бути освічені [2, с.52].

Ініціаторами частини реформ, які розпочав Олександр I, були наближені до його особи українці. Серед них, зокрема Василь Каразін (1773-1842), він теж висловлював думку, що передумовою успішних реформ має бути освіта для всіх верств населення [3, с.174]. За роки керівництва Міністерством народної освіти Петро Завадовський провів докорінну перебудову системи навчання усіх рівнів. Країну було поділено на навчальні округи. В кожному губернському місті передбачалося відкрити гімназію, а в повітовому – повітове училище. В менших населених пунктах мали діяти парафіяльні школи. Програми цих навчальних закладів не дублювалися [3, с.174].

Державні витрати на утримання навчальних закладів збільшувалися у кілька разів. Відкриваються університети у Харкові, Дерті й Казані. Було розроблено університетський статут Академії наук, духовних академій та училищ [3, с.175]. Ще однією колоритною постаттю є Олексій Розумовський (1748-1822), за його ініціативою були створені навчальні заклади для дворянських дітей, розширено кількість початкових та середніх шкіл.

В історії розбудови вітчизняної науки й освіти визначне місце належить вченому-енциклопедистові, педагогові Михайлові Максимовичу (1804-1873). Відстоюючи демократизацію системи народної освіти в країні, він прагнув залучати до навчання талановитих вихідців з народу. Боротьба за народну школу й виховання засобами народної педагогіки та народної творчості впливала навіть на тих учителів, які дотримувалися інших виховних принципів [3, с.176].

Як вже зазначалось на початку, становлення та розвиток освіти на Поділлі був нерозривно пов'язаний з освітнім становищем по всій території України, а також від європейських освітніх тенденцій, які створювалися і нагромаджувалися протягом століть. Адже європейська освітня філософія

досить активно впливала на українську програму навчання в середніх та вищих навчальних закладах. Так, на початку XVIII ст. у зв'язку з посиленням інтересу до європейської суспільно-політичної та наукової думки зростає й інтерес до європейських мов, відповідно в середніх навчальних закладах Поділля вводиться навчання німецької, французької мови. Принципи виховної роботи ґрунтувалися на гуманістичних традиціях братських шкіл – всестановості й рівності всіх у навчанні. Це сприяло розвитку демократичних ідеалів, вихованню в учнів та студентів почуття гідності, взаємоповаги.

XIX ст. — суперечлива доба в історії культури України. Саме цього часу було завершено послідовну політику позбавлення України державності й національних досягнень та культурних здобутків попередніх століть. Територія України входила до складу Російської імперії й Австрії. Ще наприкінці XVIII ст. на українських землях, що перебували у складі Російської імперії, відбулися зміни в адміністративно-територіальному устрої. Внутрішня політика російського уряду на українських землях була спрямована на уніфікацію адміністративної системи цих земель за загальноімперською системою. Приєднання Російською імперією території Правобережної України і Буковини, скасування козацької автономії на Слобожанщині та Лівобережжі й оформлення тут кріпосного права, русифікаторська політика уряду – все це сприяло виникненню і поширенню української національної самосвідомості.

Освітній процес в Україні XIX ст. надзвичайно ускладнювався мовною політикою, яку здійснювали уряди Росії й Польщі. Ще у 1696 р. закон, прийнятий польським урядом, заборонив українську мову в адміністративному вжитку. Укази російського уряду 1627, 1628 і 1721 рр. забороняли друкувати книги українською мовою, а видані українською мовою книги підлягали вилученню і знищенню. Укази 1727, 1728, 1735 рр. спрямовані на вилучення з церков українських друків і заміну їх російськими. 1720 р. було заборонено українське книгодрукування і у Києво-

Могилянській академії. Вже у другій половині XIII ст. всі освітні заклади України поступово перейшли на російську мову.

Висновки. Отже, просвітницька справа на території Подільської губернії не виникла в одну мить, історія її становлення та розвитку сягає далеко в історію. Вагомий вплив мала також західноєвропейська освіта та культура, яка можливо і визначала основні напрямки навчання і виховання в Україні вцілому.

Звісно, освіті не вистачало національного спрямування на виховання національної самосвідомості української молоді, але незважаючи на те, яким було політичне становище, на території Подільської губернії в той чи інший період виникали навчальні заклади, переважно початкові та середні, які ставали основою для розвитку освіти в подальшому. В XIX століття шкільна справа на Поділлі увійшла з вагомими освітніми здобутками, спираючись на які функціонували новостворені навчальні заклади.

Згідно з проаналізованими матеріалом, ми дійшли до висновку, що наукові основи розвитку освіти на Поділлі в першій половині XIX століття будувалась на вітчизняних, польських, російських та західноєвропейських традиціях розвитку просвітництва.

Література

1. Дровозюк Л.М. З історії загальноосвітньої школи на Поділлі у XVI-п.п. XIX ст. / Л. М. Дровозюк // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: педагогіка і психологія. – Вип. 5. – 2001. – С.128-131.
2. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X-поч.XX ст.): Нариси. – К., 1991.
3. Тригубенко В. Фундатори освітньої системи XIX століття / В. Тригубенко // Освіта і управління. – 1998. – Т.2. – Ч.2. – С.173-176.
4. Субтельний О. Історія України-Руси / О. Субтельний. – К., «Либідь», 1992.
5. Державний архів Вінницької області. Д 844. оп. 1. спр.12. – Журнал входящих и исходящих писем (1810 г.).– 295 л.

6. Шейко В. Історія української культури: Навчальний посібник / В. Шейко,
Л. Ти шевська. – К., Кондор, 2006. – 264 с.